

E niha wawate rówaihu'u dza'ra: watsu'u da atsimiwai'u nã we i'mãdö'ödzém nã ahã we rómnhõré mõnõ ré hã aldeia Sangradouro 'remhã

Antonio Luiz Wa'awẽ Xavante¹

RÓTSÁ'RATA UBUMRÔ

Ãhã itsihödö te tihöiba te i'mãnhãrĩ A'uwe te rówaihu'u nã hã, e niha te rówaihu tihöiba, ipibu nã wamhã, duré datsimã rówaihu'u nã wamhã, imõr'i'rata uptabi te 're höimänã wamréme nã rówatsu'u rómnhõrédzéb u hã. Ãhã te 're höimänã rótí 'rudzahi iwatóbró hawi rómnhõré te hã a'amõ duré wahu (1996), duré mäparané itsihötö wa'õnõ te tihöiba (78 e 79) höimänã da hã wate ãmã rómnhõréda'ra mõnõ da waradzu mrémé nã duré a'uwe mrémé nã duré wahöimänãdzém nã wamhã. Ãhã ta ite ró'mädö, wadza ãmã rówatsu'u we ihöimänã ré hã wahã rómnhõré'wai ré hã Escola Estadual Indígena São José Sangradouro, daró Tsõ'rehipãrĩ (*Sangradouro*) ãmãhã.

ITSIHÖTÖ WA'ÕNÖ – DAMRÉMÉ TE HÃ: A'uwe te rówaihu. Watsu'u da atsimiwaihu'u nã. Rómnhõrédzé Escola Estadual Indígena São José Sangradouro.

A pedagogia Xavante como base epistêmica: relato de experiência como aluno da escola indígena da aldeia Sangradouro (Mato Grosso, Brasil)

RESUMO

Este artigo tem como objetivo apresentar resultados introdutórios de um estudo que estou realizando sobre a pedagogia Xavante, como base epistêmica, de cuidar, de orientar e de aconselhar, a qual é importante para o planejamento de ensino da língua na escola. Essa abordagem encontra respaldo na Lei de Diretrizes e Bases da Educação Nacional, criada em dezembro de 1996, na qual dois capítulos (78 e 79) tratam do ensino bilíngue e intercultural voltado aos indígenas. Para tratar do assunto, apresentarei um breve relato de minhas experiências como aluno da Escola Estadual Indígena São José Sangradouro, localizada na aldeia Sangradouro, da Terra Indígena do povo Xavante.

PALAVRAS-CHAVE: Pedagogia Xavante. Relato de experiência. Escola Estadual Indígena São José Sangradouro.

¹ Universidade Federal de Goiás (UFG). Goiânia, Goiás, Brasil. E-mail: waawexavante@gmail.com.

Itsítowadzé

Itsihötö wa'õnõ mäparané duré mitsi tób'ái'ã (210) rótí 'rudzahi (Brasil) mä watóbró uburé a'uwe nõrõ ãmã höimänã dza'ra mõnõ da hã, rómhõré u wamhã, wamréme nã duré wate rówaihu watsimã, ãhã wa ãhã imã hã iwe uptabi e märí te ti'ru wanõrõ, i'ahö a'uwe, wadza wamréme dzutsi wamréme nã märí nã watsimã rówatsu'u da hã, märí 'mãnhãrõ da hã, duré wate tsimini dza'ra tõ da hã wahöimänädzé hã, duré wate ãmã tébré dza mõnõ da hã rówaihu ité waradzu mrémé 're wamhã, wamréme 're wamhã.

Duré rótí ibaihödzé LDB (BRASIL, 1996), te ti'ru itsihötö dza'ëné 78 e 79 märí waihu'udzé apö a'uwe u, märí ihöimänã dza'ra mõnõ rówaihu'udzé duré märí dzo abadzé te wamã i'rudza dza'ra hã rówaihudzé rómnhõré u wamhã wamréme nã duré waradzu mrémé wahöimänädzé duré waradzu höimänädzé ané wa, wamã hã wapudi iwapo're pu'u dza'ra mõnõ da hã apö wate duréi rówatsu'u ihöimänã dza'ra mõ nã hã, apö wate wapótó mõnõ bö hã wadza wate tsu'reptu dza'ra duré wadza wate pibui petse dza'ra wamréme wamhã wate rówaihu wahöimänädzém nã hã.

Ãnéwa ãhã tsiptete da hã, tsitsaprí da hã wanõrõ damã rówaihu'u'wa, a'uwe, wadza tso wariti dza'ra imõrõ'rada märí i'uptabi dzo, Alexandre Herbetta (2019), Leandro Lariwana Karajá (2015) e Maria do Socorro Pimentel da Silva (2017). ãhã itsänã'rada rótsa'rata na wadza ãmã watsi tó ãmã irótsa'rata nã hã ãmã itsapri märí iwaihu aimawi nã hã tsiwa'ru a'uwe uptabi, wate dza'ra wanhimi rówaihu tedza wamã tidza'ëtë dza'ra bötö bö hã.

Ãné rótsa'rata dzarinã hã, wadza ãimäpa wamréme imõrõ'rada a'uwe te dzahadu wadza wate pibuiwe dza'ra duré wadza wate ãmã rómnhõréda'ra rómnhõrédzeb u hã, e märíwa wamréme hã wate wanhimärí ihöimänã tsiró wahi'rata hawi tewe 're höimänã. Wamréme hã wate hã datsimã märí waihu'udzé wahöimänädzém nã wamhã ãné wadza wate watsimã te réme rópótótéb u ihöibatém nõrõ we ãmã höimänã dza'ra mõnõ da tsidöpötsi. Wahã wa itsimawé a'uwe te damréme wa'otõ nã te rómnhõré da, te itsimã i'ori i'rã hã mestrado, Ihöimänã Núcleo Takinahãký, Universidade Federal de Goiás, imõ'rada ite i'ãmã itsiméi wahã Rówaihu'wa inhimi dzutsi wẽ'wa Professora Maria do Socorro Pimentel da Silva, itsänã 'remhã we imã ihöimänã hã inhimi dzutsi wẽ'wa professora Gláucia Vieira Cândido.

Te ta ta petse da hã ãhã 're rótsata nã hã, te ihöi 'ré nã hã, wadza aba höipetse duré tsidöpötsi märí pódó hã wadza te mädza tsadaihu petseda, tsidöpötsi aibö a'uwe höimänädzé wadza ãmã rówatsu'u. Imähã ãhã rówaihu, tedza dapawaptó, wamréme ipire te tihöiba rómnhõré 'remhã.

1. Wahã a'uwẽ uptabi

A'uwẽ uptabi nõrĩ: a'uwẽ uptabi tsarinã 'rada

Ite i'ahö nõrĩ, wate iwaihu'u dza'ra da hã i'mähörödzé hã A'wẽ Uptabi. Duréi hawi te 're höimänã dza'ra durei uptabi, wamhu ahö nã ihi'rata nõrĩ dzahadu we da tsihutu dza'ra aba õré, ihi'rada Ari Bueno 'Rupawẽ duré ihi'rada Pi'õ Maria Rofina Pe'urai'õ, Imämä mämä duré imämänã Henrique Tserewarutuwe. Ótó inã nõrĩ mämä hã itsitsi hã Tsere'rurémé duré Pedzarinã, waradzu mrémé nã hã tsitsi'õdi, a'uwẽ mrémé nätsi. e märíwa dzahadu waradzu u hã a'uwẽ hã tsihutu'õré duré dzahadu daró Märaiwatsédé 'rebré mäto dahöimänädzé hã 'rätsutu abani, to dzahadu a'uwẽ tsi're höimänã dza'ra mõnõré ihö'a (*padre salesiano*) babaré. Anéwa i'mähörödzéb dzahuré hã wamrémé nätsi. Inã nhitsi hã Rita Tsadaptiwe. Ähãi'uptabi watsarinã 'rata dza'ra, imämä duré inã A'uwẽ uptabi tsipódó.

Wahã imã hã tsa'rata waihu petsedi duréi rówatsu'u hã wate rówatsu'u i'ahö nõrĩ nã hã, e märí wa imämä hã uné'u'õ nätsi imã rówahutu, märí a'uwẽ te wawanã ré we ihöimänã dza'ra mõnõ nã hã, duré rówahutsu'u hã we 're itsi tsi mrõnõ dzé hã wahi'rata nõrĩ hã. Rówatsu'u u hã ämä ida tsipó'õdzé a'uwẽ uptabi nã hã a'uwẽ aimäwi watsiwadi (*Xavante e Xerente*), nimõtsi pränä mõnõ wahu hã, 1817 duré 1820, ähawi mä tsimä aiwã nhidza a'uwẽ watsiwadi mé hã, a'uwẽ uptabi hã mätsapri dza'ra dzaharaniwi öwawẽ pa nã rio Araguaia.

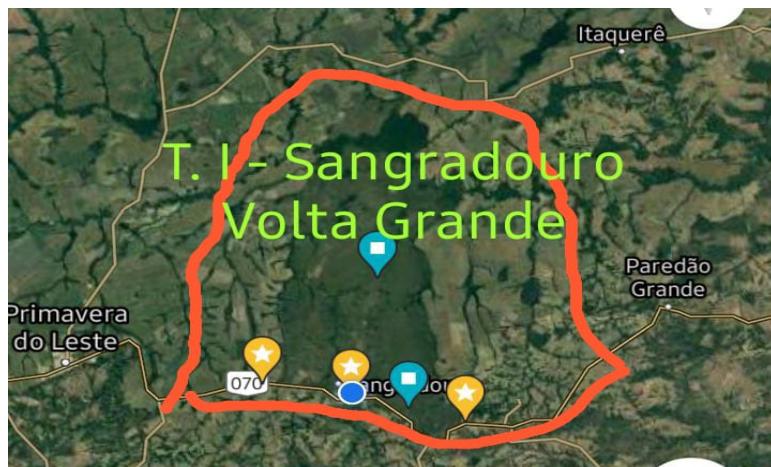
Ähã rówatsu'u hã te nätsi wa pari wamhã tedza ipé'édzé wadze. Niwa ämä ipó'retsi öri õdi rówatsu nã hã, e märíwa imähä rówatsu'u hã itsawi, duré itsarinã 'rada. A'uwẽ ämä itsipó'õdzé hã awa'awi nã hã da'rätsutu pränä wa're wahöimänã dza'ra, ótó watsiwadi Xerente nõrĩ hã dzahadu te 're höimänã dza'ra Tí'a Goiano re, estado Tocantins.

Te rẽmé õdi dza te inhãrĩ hã märí ihöimänã dza'ra mõnõ a'uwẽ we tsinã itsipó'õ nã hã. Ähã wa, õné'u'õ wadza nätsi itsi watsu'u, ““Wahã i'uptabi e märí wa itsarinã 'rada hã i'uptabi, a'uwẽ uptabi”. Ané rótsa 'rata dzarinã wamã wé dza'radi wamrémé hã duré wahöimänädzé hã tsipte te u'ötsida, äné wadza watsimä te rémé ihöibaté nõrĩ dzémä we ämä höimänã dza'ra mõnõ da tsidöpötsi, Önõrĩ dzémä te tsa're tse dza'ra mõnõ da hã we ämä höimänã dza'ra mõnõ da! Uburé änõrĩ, itsarinã 'rada hã, ite rówatsu'u hã, rówatsu ite a'uwẽ nã hã wadza te wadzé uné'u'õ duré wadza te tsawiwẽ.

Te rẽmé õdi dza wahöimänädzé hã tsi'õtõri da hã, änéwa wapibuiwẽ wate rówaihu hã ämä wahöimänã wẽ dza'ra da watsiwadi nõrĩ u wamhã bötö bö hã. A'uwẽ duréi hã tewe ai'aba're Tí'a Goiano mä we tsapri dza'ra ö nã hã, ró iwëdzo rómharé dzo, datsi'ahöri wẽ õte duré to 'rówi a'uwẽ datsi'ahöri duré waradzu u hã, iwatóbró ré hã datsi tsadaihu'u upa haiwi te duréi hã 're datsihö dza'ra, awa'awi nã hã wa're wahöimänã dza'ra a'uwẽ uptabi, estado de Mato Grosso, Tsõ'rehipari ähã pari wadza titsã daró pódó. Imõrĩ'rata nã wa tedza 'ra ti'a duré daró. Itsänã 'remhã Daró bre dapódó.

Ãhãta, ipódó, wate ti'aiwa'õnõ, iwa 're iwahöimänä dza'ra mõnõdzé a'uwe hã.

Mapa 1. Localização da Terra Indígena Sangradouro, Mato Grosso, Brasil.

Fonte: Google Earth.

Figura 1. Vista aérea da aldeia Sangradouro, Mato Grosso, Brasil.

Fonte: Google Earth.

Mãrĩ hã dzahadu tewe höimänä dza'ra ãhã darób'rem hã, ãmã itsimiré, Dató te 're höimänä u'ötsi õné'u'ö wahöimänädzém nã hã.

Ãná, wahöimänädzé hã tsiptetedi dzahadu, wawate 'mädö'owẽ dza'ra wamréme duré wate rówaihu wadza wate rëmé dza'ra ai'uté nõrõ duré ihöiba té nõrõ ãmã 're höimänä dza'ra mõnõ da tsidöpötsi wadza wate watsimã rëmé, duré wate tsimini dza'ra tõ da, wate watsimã padzé.

Ahödi ihöimänä dza'ra mõnõ wamäimõrï'rada ãhã darób'remhã, wadza ãmã tsimiré'ë, niwamhã wató wa wate 'mãnhãrï dza'ra wahöimänädzém nã wamhã. Ãná, wamãnhã inhimi rómnhuri rómnhõré 'räihö 'remhã daróbre ihöimänä dza'ra nõrõ tsiré hã rómnhõré 'räihö damréme nã rómnhõré hã itsitsi hã (Mestrado, Programa de Pós-Graduação em Letras e Linguística, PPGLL/FL/UFG), imã ihöimänä rómhõré'wa hã imõrï'rada itsitsi hã Profa. Maria do Socorro

Pimentel da Silva, mārī mātso watóbró, māra duré a'amō duré wahu (03.05.2021), dahödzé nhitsi hā COVID-19, ótó awa'awi hā imā ihöimānā hā Profa. Gláucia Vieira Cândido.

Wahöimānādzé hā dzahadu tsiptete uptabidi, uburé te tihöimānā dza'ra. Wate 'mādö'ö dza'ra mōnō wamréme duré rówaihu a'uwe te hā. Wate rēmē dza'ra mōnō da ihöibaté nōrīmā awa'awi ihöimānā dza'ra nōrī duré we nimā iprédub dza'ra nōrī dzémā te tsimini dza'ra mōnō tō da watsimā padzé hā. Wadza āmā tinhā tsurunā wamréme nā duré wate rówaihu'u nā hā.

Ite imréme: a'uwe uptabi mrémé

Rómhuri te i'mānhārī, a'uwe uptabi mrémé nā duré wahöimānādzém nā. A'uwe uptabi mrémé hā duréi hawi te 're höimānā duré māparané dawa'ōnō te 're höimānā Öwawē duré Po'redza'ōnō. Wapótó tsidöpötsi wa āmā rewa höimānā dza'ra watsi wadzém nā hā. Wadza āmā róbdzanhādza tsurunā māparané dawa'ōtō nā hā.

Wanōrī, a'uwe uptabi, wa're wamréme dzutsi bötö böre wamréme hā dzahadu wa amā 'rewahöimānā dza'ra uburé mārī ihöimānā dza'ra wahöimānādzéb 'remhā. Tahawa, wadza wate tsiptete u'otsi dza'ra wamréme hā ai'uté, ihöibaté duré ihi nōrī tsiré hā. I'rātsutudzé, wadza wate watsimā te rēmē watsi tébré nhidöpötsi wate rówaihu hā, tahawa, wahā wa'udzé wamréme tsiptete uptabiwa duré ahödi mārī ihöimānā dza'ra mōnō hā wamréme tsiré hā.

A'uptabi wa're wamré dzutsi wamréme nā warób'remhā duré tsiwa'ru waró nhiti nhērē, duré niwamhā a'uwe aimāwi dzémā, duré wa wate pibuiwē dza'ra wamréme höibaré 're höimānā u ötsi mōnō da. Niwamhā ni'wa watóbró wamhā 'ri'ahö u hā mārī dzarinā, waradzu mrémé nā mrémé waihu'upetsedi mārī te wairébé da hā, wa amā tsimiré'ē, niwamhā rób'uipra duré niwamhā dahödzé duré niwamhā mārī ihöimānā imōrī'rada date 'remhā. 'Ri'ahö remhērē mrémé waihu'upetsedi wamréme nā hā. Wamréme nā hā tsiwa'ru waró nhiti nhērē wa amā 're wamréme dza'ra.

Wamréme nā hā wanōrī tsi wa amā re wamréme dzutsi. Amā mrémé dza'ra õdi a'uwe aimāwi nōrī hā. A'uwe damā waihu'upetse dza'radi, tanénhērē wahöimānādzé hā duré wamréme hā aiwapsi'õdi. Te itsa'rata nā hā imāmā nhimi rówatsu'u duréi hā a'uwe uptabi (*Xavante*) duré watsiwadi (*Xerente*). Āhā rówatsu'u imōrī'rata uptabi wate iwaihu'u dza'ra da hā wadza watsu'u māparané ihöimānā dzahuré hā. A'uwe uptabi wa're wahöimānā dza'ra amhu wawē amā (*Mato Grosso*) öwawē dzaihönā, ótó watsiwadi (*Xerente*) nōrī te 're höimānā dza'ra 'ri'ahö wa'ōtō nhitsi hā Tocantins.

Āhā rówatsu'u hā te nātsi ipē'ēdzédzani bötö böre. Rómhuri ihöiba amō, wadza amā róbdzanhā. Āhā itsihödöhā imōrī'rata uptabi wate iwaihu'u dza'ra da hā wamréme 're ihöimānā duré a'uwe aimāwi nōrī mrémé 'remhā uburé iwa höimānā dza'ra mōnō a'uwe waró mōnō bö hā. Wamréme hā a'uwe aimāwi nōrī mé hā aiwamhā iré hā, tanénhere damréme ni'wam nōrītsi te

tsi'uiwa mrāmi dza'ra. Uburé aiwapsi'ōdi, tanénhere nimā hā nā hā wa're watsi tsadaihu'u dza'ra wamrémez aimāwi nā nhērē, tanénhere uburéi ūdi, e māriwa wamrémez aimāwi a'uwe uptabi mrémé hā.

Watsiwadi mrémé hā (*Xerente*) aiwa wamrémez tsiné, taré aiwa uptabi ūdi, ni'wam nōrītsi aiwa damrémez wa wate tsadaihu'u dza'ra. Tsurunā wadza amā róbdzanhā a'uwe uptabi (*Xavante*) duré watsiwadi (*Xerente*) wamrémez 're ihōimānā dza'ra. Wadza amā nā'rata, pé wate 'mādö'ō dza'ra nā amā itsimiré hā:

(1) A'UWE UPTABI MRÉMÉ (*LÍNGUA XAVANTE*):

Ihi nōrī te irówawatsu'u dza'ra mōnō. A'uwe uptabi duré hawi te 're höimānā watébrémi duré ba'ōnō rówaihu'uré te 're prédub dza'ra itsimi dza'retse tsiró a'uwe te rówaihu'u nā hā.

'Os nossos velhos contam que, desde antigamente, os meninos e as meninas A'uwe Uptabi (povo verdadeiro) nascem com sabedoria, vendo as coisas que acontecem no meio do seu povo.'

(2) WATSIWADI MRÉMÉ (*LÍNGUA XERENTE*):

Íptokrta nōrī tō kānē taimō romkmādāahāmre hā tkrē waskukw, akwē nōrī tō krāiwahku snātet aimō krkuiput, tō aiktere hawi za aimō krāwahkuk.

'Os nossos velhos contam que, desde antigamente, os meninos e as meninas Akwē Uptabi (povo verdadeiro) nascem com sabedoria, vendo as coisas que acontecem no meio do seu povo.' (XERENTE, 2017)

Ãhāta wato 'mādö'ō dza'rani höimōhā āmā wamā itsi tsanhō, wamrémez hā aiwa tsurunā watsiwadi (*Xerente*) mrémé. Ite hā, imrémez hā iwapari nā hā, tsadaihu'u petsedi. Tanénhere, itsihödōhā aimāwi aiwab'ōdi, duré waradzu (*brancos*), niwamhā ihō'a (*missionários*) te te wamā tsihötö dza'ra timrémez nā wamhā tahawa wamré itsihödö hā aiwapsi wairébé mōnō ūdi.

Waradzu nōrī duré niwamhā ihō'a (*brancos e missionários*) nōrī we watémé ihōimānā dza'ra hawimhā te ótō amā wamā te rówatsu'u dza'ra itsihötö nā wamhā duré wamrémez nā wamhā uburé iwa höimānā dza'ra mōnō hā a'uwe nōrī āhā ti'a 'remhā, ānéwa, te te wamā tsihötö dza'ra wamrémez wate mōnō bö. Tahawa, wate hā itsihödö hā aiwapsi ūdi, tahawa wamāhā piredi wamrémez wate watsiwi iwaihu'u dza'ra mōnō da hā wapótó mōnō bö hā.

Ānéwa, watsitsā nāwā nōrī (*Xerente*) imrémez waptu, tahawa, nimāhā nā hā piredi wate tsadaihu'u dza'ra da hā. Ótō wanōrī hā a'uwe uptabi hā wamré atémā. Wadza āmā tsimi ré'é:

(3) A'UWĒ UPTABI MRÉMÉ (LÍNGUA XAVANTE):

Erówedi watsiwadi?

‘Tudo bem com você?’

(4) WATSIWADI MRÉMÉ (LÍNGUA XERENTE):

Psédi Wasiwadirê?

‘Tudo bem com você?’

Ãhata wa'mădö'ö dza'rani, aiwa dadza da nhârîdzé a'uwe (Xavante) mrémé nã hã duré watsiwadi (Xerente) nõrõ mrémé. Aiwb'ödi damréme duré itsihödö. Wato waihu'u dza'rani rówatsu'u a'uwe (Xavante) duré watsiwadi (Xerente) nõrõ te hã rówatsu'u hã.

Ãhã rówatsu'u hã imõrî'rata uptabi wamãhã wate iwaihu'u dza'ra da hã tötsenã 're ihöimänã mõnõ. Duré wahã te itsa'ata nã hã, rómnhöré 'râihö te i'manhärí dzé hã, Universidade Federal de Goiás (UFG) wahu te irómnhörédzé mäparanétó mitsitó tsi'ubdatõ (2013) duré mäparanétó mitsitó i'râdzahu (2018) nã wahu. Taha bötö nã hã itsiré rómnhöré'wa nõrõ wa waihu'u dza'ra. Watsiwadi nõrõ (Xerente) duré a'uwe aimäwi nõrõ. Taha bötö nã hã te itsõpëtë dza'ra 'remhã imã irówë uptabi itsimã iwë nã wa aiwa'ö rówë te.

E märiwa duréi hã piredi datsi tsõpëtë da hã rówimhã, watsi tsadaihu'u dza'ra mõnõ ödi wamréme nã wamhã, tsimi tsutu a'uwe nhërë, tané nhërë te irómnhöré 'remhã (UFG), wahã wanätsi adza danhã watsiwadi nõrõ (Xerente) te waihu'u wë da. Anõrõ hã wa ótó ãmã tsadze dza'ra wamréme totsenã ihöimänã dza'ra aiwa taré tsurunã aimäwi.

Imrõtõ (5) wahub 'remhã itsiré wa ihöimänã dza'ra itsiwadi (Xerente) nõrõ mé hã itsitsi dza'ra hã: Andiano Xerente, Adão Xerente duré Eneida Brupahi Xerente, ãnõrõ hã mäte imã rówatsu'u hã duréi hã wairébé petse dza'ra duré wamréme nã wamhã. To taha bötö wa waihu'u wate dza'ra rówatsu'u hã duré wanätsi tãmã rópibu aiwabdzo wamréme.

Rówatsu'u duréi hã te wapari wamhã a'uwe (Xavante) duré watsiwadi (Xerente) rówatsu'u aiwa uptabi taré tsurunã aimäwi wamréme, wadza ãmã tsimi ré'é, niwamhã, damréme pupu aimäwi duré niwamhã damréme tsitsa pëné aimäwi. Wato ãmã nhârîpa, nimähã nã hã watsi tsadaihu'u petse dza'radi duré nimähã nã hã märedi, e märiwa watsiwadi (Xerente) mrémé hã waptuti aiwab'ödi a'uwe (Xavante) wamréme tsiné hã. Wato 'mădö'ö dza'rani aiwab'ödi wamréme tadtahã aiwa wate rówatsu'uhã. Date ãmã re iwanhitsi dza'ra mõnõ hã wanõrõ hã, a'uwe (Xavante), akwẽ (Xerente). Wadza ãmã tsimiré'é ihöiba amõ damréme watsiwadi (Xerente) nõrõ mrémé: Wawékrurê (*nome próprio*), a'uwe (Xavante): Wawé'ru (*nome próprio*).

Ané te tihöiba wamréme 'remhã aiwa itsadaihu taré damréme tsurunã aiwab'ödi. E märiwa damréme upstsätã 're watsiré wa wahöimänã ni itsitsi hã Macro-Jê. Wadza ãmã róbdzanhã a'uwe

(*Xavante*) duré watsiwadi (*Xerente*) aiwa wamrémez, damrémez uptsatā 're watsiré wa wahöimänä ni damrémez uptsatā nhitsi hã Macro-Jê. Wamrémez hã dzahadu tsiptetedi.

Damrémez 'remhã tsi'ubdatõ (3) dawa'õnõ: Xavante, Xerente duré Xakriabá. Damrémez uptsatā 'remhã te 're höimänä itsari nã'rada duré damrémez wa'õnõ Macro-Jê. Damrémez hã mitsitõ tsi'ubdatõ (13) damrémez waihu'udzé duré damrémez tsari. Ähã darób'remhã te 're höimänä tsiwadzari damrémez duré waradzu mrémé. Te 're höimänä damrémez uptsatā petse nã hã.

Rómnöhöré 'râihö Universidade Federal de Goiás (UFG) 'remhã damré tsiwadzari te tihöimänä dza'ra, wadza ãmã tsimiré'é, niwamhã a'uwe aimäwi mrémé Krikati duré Karajá. Wadza amã itsipó'ó amã rótsa'rata waihu'upetse nã da datsitsawidzé A'uwe uptabi mrémé duré A'uwe aimäwi mrémé Krikati duré Karajá:

(5) KRIKATI MRÉMÉ:

Temreh!

'Bom dia!' / 'Boa tarde!' / 'Boa noite!'

(6) KARAJÁ MRÉMÉ:

Tatèri!

'Bom dia!' / 'Boa tarde!' / 'Boa noite!'

(7) A'UWE UPTABI MRÉMÉ:

(a) *Rówa'awẽ!*

'Bom dia!'

(b) *Höiwahöwẽ!*

'Boa tarde!'

(c) *Märawẽ!*

'Boa noite!'

Ähãta wahöi're dza'ra imrõtõ (5) uburé hã damrémez a'uwe uptabi (*Xavante*) mrémé duré watsiwadi (*Xerente*), Krikati duré Karajá. Imähã, wamrémez hã aimäwi uptabi. Aiwaptsi'ödi damrémez hã duré itsihödö hã, tanéhërë to tsurunä watsi tsadaihu'u petse dza'radi. Wato ãmã röbdzanhämripa, durei rówatsu'u nã hã a'uwe uptabi (*Xavante*) duré watsiwadi (*Xerente*), nõrñ damrémez aiwam nã hã.

Tanéhërë damrémez nñihödö hã aiwaptsi'ödi, auwe aimäwi nõrñ mrémé hã, te 're höimänä aiwaptsi'ödi tané duré wahöimänädzé hã aiwaptsi'ödi, datsi'rëné wamhã, datóiwamhã, ahödi we märi ihöimänä dza'ra mõnõ hã.

I'rã tsutudzé, ãhã daró (*Brasil*) waré inõmrõ hã, a'uwe wa ahö uptabidi, tanéhérẽ ibö watsi tsadaihu'u dza'ra mõnõ wamréme nã wamhã iwahöimänã dza'ra mõnõ hã a'uwe hã. Da'rã tsutu'wa, wapótó mõnõ bö wamréme te 're höimänã ipótó tsiró we duréi hawi, tané duré wahöimänädzé hã tsipu'udi: datsai wamhã, datsi'réné wamhã duré datsi aibödzé. Nimähã nã hã aiwa tedza tsi'ahö dahöimänädzé hã: duré nimähã nã hã aiwab'ödi, e märíwa wahöimänädzé hã wate mõnõ bö wa'ämã 're wahöimänã dza'ra ihöimänã tsiró wahi'rata hawi.

Ãhã damréme nhihödö, a'uwe uptabi 'remhã duré a'uwe aimäwi nõrõ, aiwaptsi'ödi wamréme duré aimäwi wa're wató dza'ra wahöimänädzém nã hã, datsi'réné nã wamhã duré dató nã wamhã, ahödi ihöimänã dza'ra mõnõ hã.

2. Rówaihu'udzé a'uwe te hã

Rówaihu'udzé watsu'u daró Tsõ'rehipärí amähã

Rówaihu'udzé a'uwe 're höimänã dza'ra mõnõ ré hã ihö'a (*salesianos*) tsiré tahawi mä we amä nã'rata dza'ra rówaihu'u nã hã. Duréi hã, Dr. Joaquim terótsa'rata te te tsõmri da ti'a, 're höimänã mõnõ da ihö'a (*padres*) nõrõ mä, wahu duré a'amõ (março de 1906).

A'amõ duré wahu (24 de fevereiro de 1957), mäte aihu tu a'uwe nõrõ, tamé mäte watóbró itsa'ënë da'ubumrõ uburé mäte märí waihu'u dza'ra wamämä nõrõ duré wanä nõrõ, rówaihu'u wamhã duré rómhuri nã wamhã duré dahöimänädzém nã wamhã niwamhã duré danhimidzadze nã wamhã.

Figura 2. Hö wapté nhõrõwa (casa do adolescente) da aldeia Sangradouro.

Fonte: Me. Salvador-SDB, 1994.

To taha wahum nã Bororo duré a'uwe uptabi (*povo autêntico*), mäte amä nã'rata dza'ra rómnhöré nã hã. Ihö'a (*salesianos*) nõrõ te nãtsi tamä rómnhöré dza'ra waradzu wadzari. Duréi hã, höimänã õré hã róti 'rudzahi (*lei*) rómnhöré te hã, ihö'a (*padres*) nõrõ te tamä tsaprõni dza'ra a'uwe mähã rómnhöré.

Taha parimhā, māte pódó rótí 'rudzahi, wahu (BRASIL, 1988), awa'awi nā hā te ti'ru uburé date wadzéb dza'ra mōnō da wahöimänädzé rómnhörédzéb u wamhā duré wamrémé nā wamhā uburé mārī wamā ihöimänā dza'ra mōnō, duré wate pibuiwē wadza'ra mōnō da wate rówaihu ipótó tsiró wate watsimā tsōmri dza'ra mōnō da tsidöpötsi rówaihu hā. Āhā āmā irótsa'rada apō āmā wapó're pu'u dza'ra mōnō da duré wate tsiptete dza'ra mōnō da wahöimänädzé duré a'uwe te rówaihu.

Daró Tsō'rehipärī amā te tihöiba rówaihu'udzé hā, wate rómnhörédzé hā te 're höimänā a'uwe itsimi rótsa'rataré nōrī höimänädzém nā. Danhimi dza'retse mōnō tsidöpötsi date datsimā rēmē dza'ra, tedza date waihu'u dza'ra rómhöimänā tébrémhā, uburé mārī ihöimänā dza'ra mōnō hā tsí'mānhārī waihu'upetsedi rómrémé nā hā.

E mārīwa āhā, awa'awi bötö nā hā, waradzu (*brancos*) te rówaihu imōrī'rata uptabi wamähā watsimā padzé watsi tsawite, waradzu mrémé hā, wahöimänädzé te tsitsaprī u'ötsi mōnō tsidöpötsi, iwē waradzu mrémé hā āmā watsinā mōnō da hā watsiré a'uwe nōrī nā hā. Mitsi petse watsimā padzé watsi tsawi te hā uburé a'uwe nōrī āmā iwatsimā dza'ra mōnō da hā.

Da'ubumrō māte tsiwi tsitó watébrémi (*meninos*) nōrī te hā, wahu 1976, duré ba'otō nōrī te hā (*meninas*), wahu 1977, āné te a'uwe nōrī watsu'u tihöiba duréi hā. Ānōrīhā māte aihutu höiba tébré, imōrī'rata uptabi mārī te iwaihu'u dza'ra nā hā waradzu te hā iprédub dza'ra u hā. Ihi nōrī te rō'mādö hā wahöimänädzém nātsi. Āhā wahöimänädzé hā wa wate pibuiwē dza'ra, bötö böre hā, we itsihutu hawimhā wamämā nōrī duré wahi'rata nōrī, mā we ãwitsi dza'ra wamā rówaihu ipótó tsiró we āmā ihöimänā dza'ra mōnō duréi hawi: wahöimädzé, datsa, uburé mārī ihöimänā dza'ra mōnō wahöimänädzéb 'remhā, rō wahöimänädzé, danhimidzadze wate hā, duré niwamhā wate mārī āmā iwa höimänā dza'ra mōnō bötö nā wanhimi rómhuri nā wamhā duré niwamhā āmā iwahöimänā dza'ra mōnō'ō bötö nā hā. Ānōrīhā imōrī'rata uptabi wamähā: rówaihu wahi'rata hawimhā duré datsa ipótó tsiró ihöimänā dza'ra mōnō wahi'rata hawimhā.

Āné, wahöimänädzé imōrī'rata uptabi wamähā. Wamähā imōrī'rada duré wa wate wadzéb dza'ra bötö böre hā. We höimänā dza'ra mōnō ré hā da'ubumrōdzéb 'remhā (*internato*), wamämā nōrī duré wanā nōrī māte waihu'u dza'ra waradzu (*brancos*) nōrī te hā rówaihu, imōrī'rada waradzu mrémé (*língua portuguesa*).

Tamémhā, māte watóbró tsa'etē nā da'ubumrō ihö'a (*padres salesianos*) nōrī te hā, wa'rata nōrī duré wamämā nōrī iwa te irómnhöré dza'ra da hā duré iwa te irówaihu'u dza'ra da hā daró Tsō'rehipärī āmāhā. Ihi nōrī māhā ihö'a (*padres*) te rómnhöré dza'ra, e mārīwa duréi hā rómnhöré hā róbabadi ihö'a (*salesianos*) wanā ré hā, tanénhērē te tihöiba datsiwadzé duré rówaihu'u prédu wate hā ihöimänā tsiró a'uwe uptabi (*povo verdadeiro*) te hā.

Duréi hā wahu 1960–1970, a’uwē uptabi (*o povo verdadeiro*) nōrī wi hā te nātsi tiwi tsawi dza’ra ihö’ a nōrī ni’wa mrémé tōda a’uwē mrémé nā hā, waradzu (*brancos*) mrémé nātsi mrémé dzutsi mōnō da duré ni wamhā dzaraniwī damrémé (*latim*). Duréi hā wamāmā nōrī (*pais*) duré wanā nōrī (*mães*) wanā ré hā wa’rata nōrī (*bisavós*) māhā rómnhōré hā aiwab’ōdi a’uwē uptabi höimānādzé mé hā, ótō höimānā wamhā rómnhōrédzé hā waradzu te hā duré a’uwē te hā, wamā dza’ra hā wēdi, tanénhērē wahöimānādzé hā duréi hawi tewe ’re höimānā. Duréi hā, wato watsu’upa, rómnhōrédzé hā ihö’ a nōrī (*padres salesianos*) duré waradzu nōrī (*brancos*) te tsiwi tsaprō rómnhōrédzé hā.

Taha parimhā rótsa’rada te tihöiba, ihö’ a nōrī te tsiwi tsomri da a’uwē mā rómnhōrédzé hā, höimānā ré Mestre Tarley da Guia Matos, tahā māte titsō rómnhōré dzaprōni dzé hā a’uwē māhā. Āhā rótsa’rada ihöimānā hā a’uwē rōwi te te tsimā rómnhōré dza’ra mōnō da, duré wahöimānādzé wate pibuiwē dza’ra mōnō da.

Iwē uptabi ihö’ a (*padres*) nōrī ihöimānā dza’ra nā hā a’uwē wanā ré hā ótō awa’awi nā hā daró Tsō’rehipārī (*Sangradouro*). Taha bötō nā hā, Tsō’rehipārī te tihöiba róptébrédzé (*Fazenda Sangradouro*), itede’wa uptabihā iré hā dawede’wa (*médico*) itsitsi hā Dr. Joaquim Manoel dos Santos, itsiré hā daré hā ihö’ a Pe. Manoel de Oliveira duré Pe. Felipe Papalardo, ānōrīmā mātitsō róptébrédzé hā (*fazenda*). Ānōrīhā ihöimānā dza’ra a’uwē tsihutu wanā ré hā, wahu 1906.

Duréi hā, ihö’ a nōrī tsi (*os padres salesianos*) te tsiwi tsaprō rómnhōrédzé hā wamāmā (*pais*) nōrī māhā duré wanā (*mães*) nōrī māhā. Taha parimhā wa’mānhā rómhuri, ihöimānā dza’ra nōrī nā hā e’wam nōrī te rómhuri dza’ra rómnhōré dzaprōni nā hā Escola Estadual Indígena São José, ’remhā.

Imōrī’rata uptabi, Padre Bartolomeu Giaccarias te tihöiba rómnhōré ’mādö’ō wanā nā hā, wahu 1975–1978; 1979–1982, duré itsānā ’remhā Padre Oswaldo Scott; 1983–1986, duré taha parimhā Padre Augusto Issão Kian; wahu 1987–1990, duré tahapari te tihöiba Padre Luiz Silva; 1991–1994, tamé te duré tihöiba Padre Sandro; wahu 1995–1998, tamé duré apō te tihöiba Padre Augusto Issão Kian; 1999–2004, tamé te tihöiba da’rātsutu’wa Mestre Tarley da Guia da Mata.

Wahu 2005–2010 hawimhā, imōrī’rata uptabi te tihöiba a’uwē uptabi (*povo verdadeiro*) rómnhōrédzé dzaprōni nā hā daró Tsō’rehipārī (*Sangradouro*) āmāhā. Itsitsi hā Martinho Tsirē’ēdi Tsawewa imōrī’rada te mādö rómnhōrédzé hā Escola Estadual Indígena São José Sangradouro. Uburé daró Tsō’rehipārī āmāhā māte tsiwi ti’ō te te tsaprōni da hā rómnhōrédzé hā.

Dané duré te tsaprō rómnhōrédzé hā itsitsi hā Julho Wadzapariwē, wahu 2011–2012. Āmā ipō’re tsi’ori’ōdi dza ihi’rada (*finado*) te tsaprō duré rómnhōrédzé hā itsitsi hā Fortonato Tsereméi’wa Pratsé, wahu 2013–2016. Dahöimānādzé māte ’rātsutuni a’amō duré wahu, 2 de setembro de 2016, itsa’ruiwa te tihöiba rómnhōré dzaprōni nā hā (*coordenador da escola*).

Taha parimhã, māte āmā udzutsi mārī da dzo watóbró parimhã rómnihõré dzaprõni nā hā itsitsi hā Oswaldo Buruwẽ Mārādzuhö, wahu 2016–2018. Tamé te duré tsaprõ rómnihõrédzé hā itsitsi hā Bartolomeu Patira Prónhõpa, wahu 2019–2020. Da'rã tsutu'wa te tsaprõ rómnihõrédzé hā itsitsi hā José Roberto Pe'watõ'a, wahu 2021 tedza rómhu wahu ite hā tedza ai'õtõ 2022.

Tamé māte tinã'rata ótó rómnihõrédzéb u hā a'uwe nõrī damé höimänä dza'ra mõnõ waptsi damä rómnihõré'wa (*professores e professoras*), te ótó āmā te rówatsu'u dza'ra a'uwe mrémé nā rómnihõrédzéb u hā. Ai'uté nõrī te waihu'u dza'ra mõnõ da duré ihöibaté nõrī duré ihi nõrī.

Rómnihõré 're ihöimänädzé

Wadza āmā róbdzanhã tsurunã rómnihõré're rómhöimänädzém nā daró Tsõ'rehiparí amähä (Tehutu Wawẽ — *Mato Grosso*), we te āmā nā'ra tawihã rómnihõré nā hā. Duréi hā, rómnihõré nā'rata dzé hā, i'rudzahi iwawinhi'ubdatõ (7) da'āmā iwahu rebtsi dzatsi dzé hā. Ænē, wahu mitsító para'õtõwe i'rādzahu wawinhi'ubdatõ (1987), wa'āmā nā'rata rómhõré nā hā, rómnihõrédzé nhitsi hā Escola Estadual Indígena São José Sangradouro (Tsõ'rehipari).

Dureihã te 're höimänä rómnihõrédzéb 'remhã ai'uté nõrī mähä rótí 'rudzahi duréi hā aimähi dahöimänä prédub da hā. Tanénhẽrẽ, rótí hā wedi imähä mārī wa āmā awaihu'u rómhõrédzéb 'remhã. Wahä wa'udze duréi rótihã. Imähä, imõrī'rata uptabi rómnihõré upstsätä mõnõ hā, imähä wedi damä rówaihu'u'wa (*professores*) nõrī nhimi rówatsu'umõnõ hā. Rómnihõrédzéb 'remhã uburé mārī wa awaihu'u, datóire mõnõ hā. Uburé mārī ahö nā wa awaihu'u rómnihõrédzéb 'remhã, wadza āmā tsimiré'é, inhimi wadzé wa waihu'u duré uburé i'ahö nõrī wamhã wa te te awadzé prédu duré niwamhã itsiré rómnihõré'wa nõrī dzémä wa te te awadzé.

Duréi hā damä rówaihu'u'wa nõrī (*professores*) te irótí tede rómnihõrédzéb 'remhã, rómnihõre'wa nõrī wi hā. Ite hā imä rómnihõré'wa hā itsitsi hā, Francisco Wari'ubdi, itsahi uptabi, itóiwamhã duré niwamhã idzadari wamhã tedza i'ahö rómnihõré 'remhã. Wato watsu'upa duréi hā rótí aimäwi uptabi rómnihõrédzéb 'remhã awa'awi bö tö nā hā duré aimäwi aiwab'ödi, damä rómnihõré'wa (*professor*) te nhärī waptsi ni'wa tedzamré ótó damä rómnihõré'wa te'rui'ödi wamhã ni'wa mrémé ödi dza. Damä rómnihõré'wa (*professor*) nhimi rótí, tanénhẽrẽ wahä niwa iwihã róbdzei'ö'ödi duré itsiré nõrīhã ni'wa watóbró ödi pahi te hā damä rómnihõré'wa nõrī pipa te hā. I'rätsutudzé, rómnihõrédzébre rótí idzémä wato āmä rómhõtsi.

Damä rówaihu'u'wa (*professor*) te nätsi anhihötö itsihötödzém nā āmä rówatsu'u waihu'upetse nā da. Inä'rata hawimhã, damä rówaihu'u'wa hā tedza āmā nā'rata wamréme nā, duré niwamhã uburé rómnihõré upstsätä mõnõ bö hā wamréme nätsi āmä iró watsu'u. Tanénhẽrẽ wahä imõrī'rada te iwaihu hā wamréme, a'uwe uptabi mrémé. Wahä ïtsi tsa'rata nā hā imähä piredi

waradzu mrémé. Pire uptabidi waradzu mrémé hā te iwaihu'u da hā, e māriwa duréi hā imā höimānā õdi ró'mādö rómnhōré nā hā.

We iwanā ré mōnō hā, itsimā iwē nā wa ihöimānā mārī te itsimā iwē babadi duré mārī te itsimā pitsutu õdi. Taha wamhā wahā wa waihu'u uburé mārīhā aiwaptsi'õdi, duré imā tsihötö waihu'u õdi wamréme hā, duré wahā mārī te 'mānhārī waihu'u'õdi. Duré imréme waihu'u'õdi duré imā tsihötö waihu'u'õdi waradzu mrémé.

Imōrī'rada we imā ihöimānā damréme hā datsi tsawidzé. Rómnhōré'wa (*professor*) te nātsi āmā wamā rówatsu'u dza'ra wamréme nā e niha datsi tsawi dzé hā wamréme nā hā. Itsihödö hā āhāta:

- (8) *Rówa'awē!* (amā itsaprī waradzu mrémé u: *Bom dia!*)
- (9) *Höiwahöwē!* (amā itsaprī waradzu mrémé u: *Boa tarde!*)
- (10) *Mārawē!* (amā itsaprī waradzu mrémé u: *Boa noite!*)

Te waihu'u wiħā itsihödö imā irówē uptabi, e māriwa waradzu mrémé māparané wamréme āmā te wamā tihöimānā dza'ra. Tanénhērē dzahadu uburé te waihu'u dza'ra õdi waradzu mrémé ahö uptabidi, dzahadu wa āmā rómnhōré te waihu'u da waradzu mrémé.

Ite rówaihu we imā ihöimānā, wato watsu'upa, imōrī'ata uptabi, wahā wa waihu'u a'uwe mrémé rómnhōrédzébre, itsōré duré itsihödö. Wanātsi āmā atsanhō u'ötsi 'ri'āmā te waihu'u wē da. Taha pari, wa waihu'u dza'rani āmā imrō duré waradzu te rówaihu rómnhōrédzébre.

Wahā watsa'rata, we imā ihöimānā hā imōrī'rada āmā imrō, itsanā'rata hawi hā: *multiplicação, divisão, adição, subtração*. Anōrīhā damā itsa'retse dza'ënē. Wahā ai'uté ré hā i'āmā iwahu para'õtōwe (6) duré wawi nhi'ubdatô (7) āmā ré hā imā i'mānhārīdzé uptabi āmā imrō nā rómnhōré hā.

Wanātsi āmā rótsa'rata imā rómnhōré'nā hā itsitsi hā: Francisco Wari'ubdi, te āmā imā irówatsu'u nā hā āmā ipó're tsi'öri'õdi āmā imrōnā rómnhōré hā. Wato watsu'upa, a'uwe mrémé nā te nātsi āmā wamā rówatsu'u dza'ra tsadaihu'u wapu nā da wamā dza'ra āmā imrō nā rówatsu'u hā, wadza āmā tsimiré'e: āmā imrō (*Adição, subtração, divisão, multiplicação*).

Duré ihöiba'amō nā te āmā irómnhōré hā, wamréme nā duré waradzu mrémé nā, rómnhōré uptsātā nhitsi hā: *biologia, história, geografia*, ahödi. A'uwe höiba nā warómnhōré dza'rani rómhuri uptsātā nhitsi hā (*biologia*), wa waihu'u danhitsé nhitsi duré dahöiba nhitsi: da'rā duré danhitsé, dahi'rāti, dapara. Iwē uptabi te waihu'u wamhā dahöiba nōrī nhitsi hā wamréme nā hā itsiré rómnhōré'wa nōrī tsiré hā wa āmā itsimā rówē.

Rówatsu'unā rómnhōré nhitsi hā (*história*), taha 'remhā wa waihu'u dza'rani a'uwe nōrī watsu'u āhā daró waré inōmrō 'remhā (*Brasil*), watsa'retse dza'rani a'uwe uptabi te rówatsu'u

ihöimänä dza'ra mõnõ duré wa watsu'u dza'ra. Imähä irówẽ uptabi, te waihu'u wamhã rówatsu'u duré wa watsu'u dza'ra rómnöhöré 'remhã, duré a'uwẽ aimäwi nõrĩ watsu'u ãhã darób'remhã (*Brasil*).

Ti'aiwa'õtõ nã rómnöhöré 'remhã (*geografia*), wa'ämä rómnöhöré dza'rani tsiwadzari dadzada nhärñdzé, niwamhã: E mä hawimhã a'uwẽ uptabi nõrĩ? E mämé wa're wahöimänä dza'ra? E niha itsitsi ti'aiwa'õnõ hã duré daró wahöimänädzéb dza'ra hã? Wahã imähä, imõrĩ'rata uptabi rómnöhöré ti'aiwa'õtõ nã hã (*geografia*), e märñwa i'remhã märñ itsa'retse'õ wa adza'retse duré, uburé märñ ihöimänä dza'ra mõnõ tsiwadzari wate ti'ai 'remhã. Tamé waduré waihu'u ti'aipótó nã rómnöhöré hã (*mapa*) wate ti'ai 'remhã (*Brasil*) duré wate ti'aipódó.

Ãné mäte tinã'rata rówaihu ite hã duré tewe imã tidza ëtẽ mõnõ inhimi ró'mädö awa'awi nã hã, duréi te nã hã, rómnöhöwa ró'mädö'ö nã hã. Tahawa, imã rómnöhöré'wa wa te te tsawi u'ötsi böto böre, itsitsi hã Francisco Wari'ubdi. Tenätsi ämä wamã rówatsu'u dza'ra wamréme nã duré waradzu mrémé nã. Awa'awi nã dzémä wanõrõhã wamréme wa wate tsiptete dza'ra damã rómnöhöré'wa hã (Professores), wate hã watsimã padzé duré wahöimänädzé wadza wate pibuiwẽ dza'ra. Tsi'õtõri tö da wadza wate tsiptete u'ötsi dza'ra 're höimänä mõnõ da höibaré.

Watete tsawi u'ötsi dza'ra imã rómnöhöré'wa nõrĩ, e märñwa õnõrõhã tsimi'ë nã te te wamã tsõré dza'ra duré te te wamã tsihötö dza'ra wamréme nã hã. Wato watsu'upa, te ämä nã'rata wi hã rómnöhöré hã te 're höimänä wamréme nã uburé damã rómnöhöré wanõrĩ te nätsi rómnöhöré dza'ra a'uwẽ mrémé nã, tö böto nã te nätsi ämä tsapri dza'ra waradzu mrémé u hã waihu'upetse nã da, wadza ämä tsimiré'ë, pi'reba.

- (11) *We aimõrĩ!* (amã itsaprí waradzu mrémé u: 'Vem aqui!')
(12) *E mämé te aihöiba?* (amã itsaprí waradzu mrémé u: 'Onde você está?')

Waduré waihu'u rómnöhöré 'remhã itsõré duré itsihötö duré itsihötö wa'õnõ. Ähã imã rómnöhöré'wa te nätsi ämä imã rówatsu'u itsitsi hã, Miguel Ângelo Tseredzatsu Märtede'wa, rómnöhöré nã'rata hawi mitsi iwa'õtõ ämä 1 ano duré 1 ciclo. Wahu, mitsitó para'õtõwe i'rãdzahu wawinhi'ubdatõ (1987), imã rómnöhöré'wahã Francisco Wari'ubdi, mäparané iwa'õtõ ämä te rómnöhöré wamhã 2 *ano* duré 1 *ciclo*, ämä ihöimänä wamhã dzahadu wa ihöiba rómnöhörédzé hã Escola Estadual Indígena São José Sangradouro (Tsõ'rehipärí), Mato Grosso, tamé waduré waihu'u ämä iwamréme dzutsi mõnõ wamréme nã damréme pó'ó mõnõ duré damréme waihu'udzé (alfabetização).

Imã rómnöhöré'wa nõrĩ mä imã waihu'u dza'ra itsihötö upto'satã nõrĩ wamréme nã hã: *a*, *ã*, *e*, *é*, *ẽ*, *i*, *ĩ*, *o*, *õ*, *ö*, *ó*, *u*. Änõrõhã te tihöimänä dza'ra ämä iwamréme dzutsi mõnõ awa'awi nã hã wamréme 'remhã. Duré iwa'õtõ höiba'amõ damréme tsari nã'rada ihöimänä dza'rahã wamréme

'remhã: *b*, *d*, *dz*, *h*, *m*, *mh*, *mnh*, *n*, *nh*, *p*, *r*; *t*, *ts*, *w*, '. Wadza ãmã tsimiré'é ihöimänã dza'ra hã wamrémezé 'remhã:

- (13) *aba* 'caçar'
- (14) *amnhõ* 'alimentos'
- (15) *ẽné* 'pedra'
- (16) *iwapu* 'bola'
- (17) *ö* 'água'

Wadza ãmã tsimiré'é duré ihöiba amõ damrémezé tsari nã'rada wamrémezé're ihöimänã dza'ra:

- (18) *rómhi* 'osso'
- (19) *wapté* 'adolescente'

Ãnõrhã te tihöimänã dza'ra bötö böre hã wamrémezé tsiré hã. Uburé ãnõrhã nã te ãmã wamã te rówatsu'u dza'ra damã rómhõré'wa nõrhã rómnhõrédzéb 'remhã wate waihu'u dza'rada damrémezé tsari nã'rada itsanã'rata hawi wate waihu'u dza'ra da ãmã itsapri wamrémezé u hã duré waradzu mrémé u hã. Imãhã piredi waradzu mrémé, tanénhẽrẽ damrémezé waihu'udzé duré damrémezé uptoptasã (*alfabetização*) re te iwaihu'u dzarinã hã te imã tidza'ëtẽ mõnõ imrémezé. Uburé märí wa'a uptoptibrimé ihöimänã dza'ra hã damrémezé 'remhã, duré wahã wa're ihöimänã u'ötsi a'uwe róbretpsi niwa iwatóbró ödi 'ri'ahö u hã, duré rómnhõré dzarinã hã niwa iwatóbró ödi 'ri'ahö u hã. Tanénhẽrẽ, te imã re höimänã rówaihu te ãmã wamã irómnhõré dza'ra mõnõ wamã duréi hã rómnhõré'wa nõrhã a'uwe uptoptabi (*povo verdadeiro Xavante*) wamrémezé nã itsiré rómnhõré'wa nõrhã tsiré hã.

Wahu mäparanétó mitsi (2001), wa'râtsutu rómnhõré i'râdzahu (*8^a série*) taha wahum nã hã wahã mäparané mitsi i'ämã iwahu (20 anos). Taha wahum nã hã wahã damämã mäparané i'ra itsitsi dzahuré hã Euzébio Tsere'rurã Wa'awẽ duré Euricko U'ratawẽ Wa'awẽ. Tanénhẽrẽ wahã dzahadu imrémezé waihu'u'ödi waradzu mrémé nã hã, e märí wahã wa're ihöimänã'u'ötsi a'uwe róbretpsi niwa damé iwatóbró'ödi 'ri'ahö u hã, tanénhẽrẽ imãhã rótsa'rata dzeti rómnhõré nã hã te ãmã tsa'ëtẽ da hã duré te waihu'u wẽ da hã, waradzu mrémé awa'awi nã hã imõrhã'rata uptoptabi datsi mäpadzé.

Wahu, mäparanétó mäparané (2002), bödö iwẽ mã imâ watóbró duré rótsa'ra iwẽ nãtsi wa te te rótsa'rata u'ötsi, niwa te rótsa'rata'ödi rótsa'rada iwatsété nã hã, wẽ nã wadamé mätsitsi rómnhõré da hã, imãmã duré inã te imã 'rudzahuré te damé rómnhõré da hã, inhõwa te ró'mädö'ö dzahuré. Daró Tsõ'rehipãrã ãmã (Sangradouro – Mato Grosso, Brasil).

Damé ihöimänã wamhã rómnhõré 'râihöprã 'remhã (*Ensino Médio*), aimãwi watãmã rópibu aiwab'ödi dadza póré hã duré aimãwi (*Ensino Fundamental*), e märíwa tsiwadzari ótó rómnhõré hã iwa'otõ mõnõ bö duréi rówatsu'u nã rómnhõré (*história*), a'uwe nõrhã höiba duré niwamhã tsi nõrhã

nā rómnhōré (*biologia*), āmā imrō nā rómnhōré (*matemática*) ahödi ihöimänā dza'ra hā. Idzébré wanā ré hā rómnhōré 'rāihö u hā imā waihu'upetsedi damrémé upstsātā mōnō duré damrémé waihu'udzé ihöimänā dza'ra wamréché 'remhā, e māriwa wamréché 'remhā imōrī'rata uptabi wamā dza'rahā wate iwaihu'upetse dza'ra da hā duré wate itsiptete u'ötsi dza'ra mōnō da hā wamréché.

We ihöimänā rehā dzahadu idzapórē hā rómnhōré 'remhā (*Ensino Fundamental*), damā rómnhōré'wa nōrī (Professores) te te wamā rómnhōré dza'ra itepāiwatsitsi hawi, ótó te āmā ihöimō 'remhā rómnhōré nā hā watsadaihu'u itsōré dzadaihu duré itsōré hawi āmā irówatsu'u itsadaihu'u dzarinā, tanénhērē dzahadu wahā imā piredi waradzu mrémé, e māriwa wahā bötö böre wa're imréché wamréché nā hā tahawa imāhā piredi waradzu mrémé, ai'uté nōrī dzémā te re mrémé dzutsi bötö böre wamréché nā hā awa'awi nā dzémā.

Wahā wa'rā tsutu rómnhōré 'rāihöprā (*Ensino Médio*) wahu māparanétó māparané tsi'uiwanā (2004) to ñhō rómnhōrédzé daró Tsō'rehipärī āmā. Bötö böre wa te te rō'wapé rómnhōré nā wamhā wa'āmā te tsitsiwi'u'ötsi rómnhōré nā hā, imāmā duré inā nōrī te te inhiptete'u'ötsi mōnō dzahuré róti nā hā te āmā udzutsi da hā rómnhōré nā hā. Inhōwa te iró'mādö'ö dzahuré nā hā iwitsida rómnhōré 'rāihö u hā.

Rómnhōré 'rāihöprā (*Ensino Médio*) te 'rātsutu wanā ré hā inā dzo mārī māte watóbró. Inā māte ai'ötō rini dahödzé nhitsi hā *tumor*, bödö mārī dadzo iwatóbró dzé hā, wahu māparanétó tsi'ubdatō duré a'amō wahubrätsutu nā duré bödö māparané wawi nhi'ubdatō (27/12/2003), date idawededzé hā 'ri'rāihö āmā (Hospital da Universidade de Brasília, HUB). Tahawa, te imā 're höimänā u'ötsi damréché awa'awinā dzémā ihöiba prédub'u. Rómnhōré 'rāihöprā (*Ensino Médio*) te 'rātsutu wamhā inā te imā róbdzanhā ãné:

— I'ra, rómnhōréna apō! Ró te we tsitsapri mōnō! Atsimi dzadzörítō! Tiha itsa'retse'ö te we tsinā teró té té mōnō a'uwē dzo hā...

Taha wamhā wahā watsada'ö inā ãné:

— Wēdi, dati'ö! inhimi dzadzöri'ödi dza to wadza rómnhōré u'ötsi...

Inā mrémé:

— Imréché nā hā aipó're tsi'örítō! Āmā 'reró tsa'rata u'ötsi mōnō bötö böre...

Wahā watsada'ö:

— Dati'ö, ahötö'ötō! Wadza iré 're ihöimänā bötö böre...

Inā mrémé:

— Nimāhā bötö nā, tiha idzo watóbró wamhā, imréché nā 're aipó're pu'u mōnō dza...

Wahā watsada'ö:

— “Hepärī, dati'ö! wadza wapé ate hā rótsawērē te uwaimrāmida!”

Ãnē datsitsõ aré inã te imã rótini duré te iwada urini märí dadzo watóbró õré. Rótsa'rada itsawi te imã 're höimänã duré itsiré u'ötsi te 're höimänã danhimi rótihã: inã mrémé te te inhiptete u'ötsi bötö böre.

Itsitóbdzé

Awa'awi nã hã iwa'õnõ, a'uweuptabi te rówaihu, eniha wa wate rówaihu'u dza'ra ai'uté ré hã rómnhôrédzéb 'remhã daró Tsõ'rehipärí amähã, Tehutu Wawẽ (*Mato Grosso*). Duréi hã wahã te rómnhôré wamhã daró Tsõ'rehipärí amähã uburé märí wa awatsu'u itsihötö nã, rómnhôrédzé nhitsi hã Escola Estadual Indígena São José Sangradouro, wate aba te waihu'u da e niha wamrémé, a'uweuptabi, wa'amã wahöimã dza'ra wamrémé nã wamhã duré wa wate pibuiwẽ dza'ra, uburé märí ihöimänã dza'ra mõnõ wahöimänädzéb 'remhã, duré märí imõrí'rada ihöimänã dza'ra mõnõ rówaihu'utéb 'remhã waradzu höimänädzé wamhã duré waradzu mrémé wamhã.

Ite rówaihu te imã tihöiba rómnhôré te nã hã a'uwe nõrí tsiré hã awa'awi nãdzémã, rótihudzahi watóbró wanã ré wa ãmã re wahöimänã dza'ra wate rówaihu'u nã hã (*LDB – Lei de Diretrizes e Bases da Educação Nacional*), wahu mitsító para'otówe dzahu para'otówe imrõpö (BRASIL, 1996), a'uwe mä mätsa'reni 're höimänã mõnõ da ótô rómnhôré hã tsiwadzari a'uwe nã 're höimänã mõnõ da ótô duré waradzu mrémé nã wamhã duré a'uwe 're höimänã dza'ra mõnõ da damã rómnhôré wanã (*professor*). Tsiwadzari wamã rómnhôré wanõrí te amã wamã te rómnhôré dza'ra amã wapó're pu'u dza'ra mõnõ da duré wate rémé dza'ra mõnõ to da duréi rówatsu'u wamhã duré wapótó mõnõ bö iwa höimänã dza'ra mõnõ hã a'uwe wadza wate pibuipetse dza'ra wamrémé duré wate rówaihu wahi'rata hawimhã wate tsimi dza'ra tõ da.

A'uwe 'remhã, te 're höimänã rówaihu'udzé damämã hawi, da'rada aibö mämã hawi duré da'rada pi'õ mämã hawi; duré niwamhã damämã amõ hawi rówaihu te 're höimänã märínã wamhã tedza damã róbdzanhã damämã amõ hã. Tané duré ai'uté wamhã tedza tihöiba timämã nõrí dzarinã. Wapté tsidöpötsi te 're höimänã ipibuiwẽ, rówë nã dató te 're 'mänhärí dza'ra mõnõ da duré rówë nã ritéi'wai u tsihutu da hã, mäparané iwa'õnõ te 're höimänã dató 'mänhärí'wa hã imõrí'rata uptabi wamã dza'rahã wahöimänädzéb 'remhã, i'rudzahi dahöimänã prédu waihu'udzé wahi'rata hawi te 're höimänã. Da'rã tsutu'wa dahöimänã prédu waihu'u dzé hã danhõhui'wa duré prédzamrõi'wa, tamé ótô i'mädö hã iprédu/ihi (*adulto/ancião*).

Prédzamrõi'wa nõrí hã dató dzaprõni'wa duré ihi/iprédu tsiré rótihí'wa uburé märí mõnõ nã hã i'ahö nõrí tsiré hã. Ñnê te 're tsí aibö dza'ra a'uweuptabi hã (*povo verdadeiro Xavante*). Ähã ite hã rówatsu'u, uburé märí ihöimänã dza'ra mõnõ wato watsu'u petse a'uwe tsi aibö dzé hã. Uburé petse änõrïhã te imã tihöiba mänã dza'ra tsiwadzari uptabi rówaihu we te ãmã irómnhôré dza'ra mõnõ anõrïhã Lariwana Karajá (2015), Pimentel da Silva (2017), Herbetta (2019). Ähã we amã

iwahöimänä dza'ra mõnõ mäte wamä hoi're dza'ra wahöimänädzéb 'remhã duré wanhimi rówaihu'u 'remhã, we amä ihöimänä mõnõ idzapóré hawimhã, wate rówaihu'u nã hã.

Ãnë te tihöiba, róti 'rudzahi we ihöimänä hawimhã wahu mäparanétó mitsítób ãi'ã (2010), ãhã wamä dza'rahã wedi aihimi a'uwe nõrõ mähã, wamréme nã wate watsimä rómnhõré dza'ra mõnõ da hã, tahawa irób'remhã daró Tsõ'rehipärí 'remhã, itsiré A'uwe nõrõ tsiré hã wa ihöimänä u'ötsi.

Itsõpẽtẽdzé

BRASIL. *Constituição da República Federativa do Brasil de 1988*. Brasília: Presidência da República, 1988.

BRASIL. *Lei nº 9.394, de 20 de dezembro de 1996. Estabelece as diretrizes e bases da educação nacional*. Brasília: Presidência da República, 1996.

HERBETTA, Alexandre. Considerações sobre processos colaborativos de coteorização: diálogos entre o projeto Milpas Educativas e o Núcleo Takinahãký de Formação Superior Indígena. *Articulando e Construindo Saberes*, v. 1, n. 4, e59238. doi: 10.5216/racs.v4i0.59238

LARIWANA, Leandro Karajá. Concepção de bilinguismo e interculturalidade nas práticas pedagógicas de estágio do curso de Licenciatura Intercultural de Formação de Professores Indígenas da UFG. In: PIMENTEL DA SILVA, Maria do Socorro; BORGES, Mônica Veloso (orgs.). *Práticas pedagógicas de docentes indígenas*. Goiânia: Gráfica da UFG, 2015.

PIMENTEL DA SILVA, Maria do Socorro. A pedagogia da retomada: decolonização de saberes. *Revista Articulando e Construindo Saberes*, v. 1, n. 2, p. 203–215, 2007. doi: 10.5216/racs.v2i1.49013

XERENTE, Silvino Sirnawẽ. Akwẽkrãwaihku nãhã rowaskuze. *Revista Articulando e Construindo Saberes*, v. 2, n. 1, p. 18–26, 2017. doi: 10.5216/racs.v2i1.48993